РОЗДІЛ 6
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 341:349.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/38

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА БІОРІЗНОМАНІТТЯ В КОНТЕКСТІ ЕКОСИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF BIODIVERSITY IN THE CONTEXT OF THE ECOSYSTEM APPROACH

Веремієнко С.В., старший викладач кафедри правоохоронної діяльності та загальноправових дисциплін
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Кравченко В.Я., студентка ІІІ курсу юридичного факультету
Національний університет «Чернігівська політехніка»

У статті аналізується міжнародно-правове забезпечення охорони біорізноманіття у контексті реалізації екосистемного підходу. Відзначено, що виснаження та поступова втрата біологічного різноманіття є однією із глобальних екологічних проблем, яка може призвести до незворотних наслідків не тільки для екосистем, а й для всього людства.

Встановлено, що в останні десятиліття поняття «біорізноманіття» як юридична категорія поширилося у міжнародно-правових актах і національному законодавстві. Правове регулювання збереження біорізноманіття передбачає інтегрований і комплексний підхід, заснований на принципі екосистемності.

На думку авторів, порівняно новим способом правової охорони природних об'єктів і біологічного різноманіття, в основу якого покладено саме принцип екосистемності, є формування Всеєвропейської екологічної мережі, невід'ємною складовою частиною якої є національна екологічна мережа України.

На основі проведеного дослідження зроблено висновок про те, що міжнародно-правове регулювання збереження біорізноманіття спрямоване на забезпечення сталого використання, збереження, підтримання і відновлення біологічних видів на всіх рівнях їх існування і самих екосистем. Пріоритетним є збереження біорізноманіття на екосистемному рівні, тобто всієї сукупності екосистем, у т. ч. глобальної екосистеми. Світовий і європейський досвід показує, що необхідно впроваджувати такі інструменти та правові режими, що спрямовані на охорону видів і середовища їх існування, але одночасно враховують господарську діяльність людини. Саме таким інструментом виступає екологічна мережа, на яку покладено важливе природоохоронне завдання, що полягає в забезпеченні екологічно збалансованого розвитку та зупиненні процесу виснаження біологічного різноманіття.

Ключові слова: охорона біорізноманіття, принцип екосистемності, екосистемний підхід, екологічна мережа, екосистема.

The article analyzes the international legal protection of biodiversity in the context of the implementation of the ecosystem approach. It is noted that the depletion and gradual loss of biological diversity is one of the global environmental problems that can lead to irreversible consequences not only for ecosystems but also for all mankind.

It has been established that in recent decades, the concept of "biodiversity" as a legal category has gained significant distribution in international legal acts and national legislation. The legal regulation of biodiversity conservation provides for an integrated approach based on the principle of ecosystem.

According to the authors, a relatively new way of legal protection of natural objects, and above all, biological diversity, which is based on the principle of ecosystem, is the formation of the Pan European Ecological Network, an integral part of which is the national ecological network of Ukraine.

On the basis of the conducted research it is concluded that the international legal regulation of biodiversity conservation is aimed at ensuring sustainable use, conservation, maintenance and restoration of biological species. At the same time, it is a priority to preserve biodiversity at the ecosystem level, ie the whole set of ecosystems, incl. global ecosystem. World and European experience shows that it is necessary to implement such instruments and legal regimes that are aimed at protecting species and their habitats, but at the same time take into account human economic activity. Such a tool is the ecological network, which is entrusted with an important environmental task, which is to ensure environmentally balanced development and stop the process of depletion of biological diversity.

Key words: biodiversity protection, principle of ecosystem, ecosystem approach, ecological network, ecosystem.

Постановка проблеми. Однією із глобальних екологічних проблем є виснаження та поступова втрата біологічного різноманіття. Це спричинено безвідповідальним використанням природних ресурсів, що порушує їх здатність до відновлення. Втрати біорізноманіття можуть призвести до незворотних наслідків не тільки для екосистем, а й для всього людства. Усвідомлення цінності біорізноманіття як основи життя на Землі та добробуту людини зумовлює необхідність його збереження для наступних поколінь.

Актуальність дослідження. Окремі аспекти правового забезпечення охорони біорізноманіття відображені у працях таких науковців, як В.Г. Домашлінець, О.О. Кагало, Н.Р. Кобецька, Ю.С. Петлюк, Б.Г. Проць, М.І. Тарнавська та ін. Проте, незважаючи на наявні дослідження, це питання залишається актуальним.

Метою статті є вивчення міжнародно-правового забезпечення охорони біорізноманіття у контексті реалізації екосистемного підходу.

Виклад основного матеріалу. Біорізноманіття є невід'ємною складовою частиною будь якої екологічної системи. Ще у 1926 р. академік В.І. Вернадський відзначив, що живі організми (рослини, тварини, гриби, мікроорганізми), включаючи людську популяцію, є центральною ланкою біосфери Землі, а різноманіття усього живого вчений назвав «живою речовиною» біосфери [1]. Проте сьогодні поняття «біорізноманіття» у природоохоронному значенні тлумачиться розширено та багато-

рівнево й охоплюється безліччю різноманітних параметрів.

«Біорізноманіття» відповідно до загальноприйнятої думки розглядається як глобальний природний об'єкт для позначення багатства варіативності усіх форм живої природи, в основі якого лежать три основні, універсальні та відносно самостійні рівні структурно-функціональної організації живого:

1) організмовий, тобто без врахування зв'язків і взаємодії організму з іншими біотичними й абіотичними чинниками;

2) видово-популяційний (лат. populatio – населення), що становить цілісну і динамічну самовідновну сукупність особин одного виду або підвиду, які утворюють генетичну систему, зазвичай географічно відособлену від інших популяцій цього виду; головні складники популяційного рівня – генетичне і ценотичне різноманіття; видове, міжвидове і міжпопуляційне різноманіття – загальна сукупність усіх особин у певній екосистемі, біогеоценозі у межах співтовариств, груп тощо;

3) екосистемний – сукупність різноманіття екосистем, властивістю яких є структурна цілісність, функціональна єдність, динамічний саморозвиток, саморегуляція й адаптація [2].

Слід відзначити, що вперше термін «біологічне різноманіття» введений Стокгольмською декларацією з навколишнього середовища (Всесвітня Конференція ООН «Людина і навколишнє середовище», Стокгольм, 1972 р.), яка проголосила збереження біорізноманіття глобальною проблемою загальнопланетарного масштабу і засвідчила, що її вирішення потребує стримування соціально-економічного розвитку [3]. Такий підхід відображало введене тоді поняття «екорозвиток», проявом якого стало те, що перші міжнародні та національні заходи були спрямовані переважно на охорону і збереження окремих компонентів живої природи – переважно цінних у комерційному значенні, проте збереження інших видів флори і фауни до уваги не бралося, не приділялася увага і взаємопов'язаності складників екосистем.

Перша офіційна згадка про еколого-збалансований розвиток без руйнування довкілля міститься у Всесвітній стратегії охорони природи (1980 р.), яка проголосила збереження біорізноманіття одним із невідкладних завдань, що має забезпечуватися шляхом підтримання екологічних процесів, збереження генетичного різноманіття та сталого використання видів і екосистем.

Відповідно до визначення Всесвітнього фонду дикої природи (1989 р.) біологічне різноманіття утворюється всіма формами життя на землі, мільйонами видів рослин, тварин, мікроорганізмів із їхнім набором генів, численними складними екосистемами. Біологічне різноманіття досліджується екологами на трьох рівнях, таких як: генетичне різноманіття (спадкова змінність усередині виду), видове різноманіття (набір видів у певній екосистемі) та різноманіття екосистем. Треба наголосити на тому, що для стійкого функціонування екосистем і біосфери загалом (тобто для безперервного виживання видів і природних суспільств) необхідні всі три рівні різноманіття.

Офіційно як пріоритетний напрям у справі всього людства проблему збереження біорізноманіття в усій сукупності у глобальному, національному і регіональному масштабах проголошено на Всесвітній Конференції ООН із навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 5 червня 1992 р., Самміт «Планета Земля»). Найважливішим досягненням форуму стало усвідомлення взаємозв'язку між економічними й екологічними проблемами, а також необхідність взаємоузгодження економічної, екологічної, соціальної складових частин сталого розвитку, який розглядається з позиції забезпечення сталості власного внутрішнього розвитку і збалансованості його трьох внутрішніх складників. Екологічна складова частина розвитку спрямовується на збереження цілісності біологічних і фізичних природних систем [4, с. 58].

На цій конференції було прийнято п'ять документів, серед яких – Конвенція про збереження біологічного різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 5 червня 1992 р.). Вона розглядає біорізноманіття як основу еволюції та функціонування систем біосфери і сталого забезпечення потреб населення Землі. Зазначена Конвенція визначає біорізноманіття як мінливість живих організмів усіх джерел, включаючи серед іншого, наземні, морські, гірські, водні та ін. екосистеми і комплекси, частиною яких вони є. Це поняття включає різноманіття у межах виду, міжвидове, екосистемне (ст. 2). У цьому визначенні підкреслюється значення усіх без винятку живих організмів незалежно від їх користі для потреб людства і екосистем як необхідної компоненти збереження живої природи [5].

Таким чином, починаючи з 90-х рр. поняття «біорізноманіття», як складне, комплексне явище у сприйнятті його не як окремих ланок природи або сукупності природних чинників, а у взаємодії різних компонентів єдиної екосистеми у глобальному масштабі на трьох основних рівнях організації живого (видового, міжвидового й екосистемного) набуло політичного значення і, як юридична категорія, поширилося у міжнародних і національних документах.

У 1994 р. Україна ратифікувала Конвенцію про біорізноманіття, відповідно до якої взяла на себе зобов'язання щодо збереження біорізноманіття, яке становить абсолютну цінність не лише для Українського народу, а й для Європейської спільноти та усього людства.

Пізніше була прийнята Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (Софія, Болгарія 1995 р.) [6]. У 1997 р. на основі цих документів була розроблена і схвалена Концепція збереження біологічного різноманіття України [7], а на її основі – Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі на 2000–2015 рр. [8].

Правове регулювання збереження біорізноманіття належить до окремої предметної сфери охорони довкілля, що передбачає інтегрований і комплексний підхід. У вузькому значенні до предметних сфер збереження біорізноманіття належать відносини із правового регулювання сталого використання, збереження, підтримання і відновлення біологічних видів на всіх рівнях їх існування, як окремих особин і груп, разом із середовищем їх існування в межах певної території, так і самих екосистем, у т. ч. глобальної екосистеми. Пріоритет має збереження біорізноманіття на екосистемному рівні, тобто всієї сукупності екосистем, у т. ч. глобальної екосистеми.

Екосистемність як основа еволюційного розвитку у природі є об'єктивною умовою існування усіх природних об'єктів, їх взаємозв'язку між собою у рамках природних і природно-антропогенних систем. Загалом це одна з основних передумов та обов'язкова складова частина еволюційного розвитку біосфери.

Вважається, що екосистемний підхід уперше було офіційно оприлюднено в ході нарад Конференцій Сторін Конвенції про охорону біорізноманіття (1992 р.), який у процесі обговорення поступово конкретизувався відповідними напрацюваннями. Відправним положенням для розуміння екосистемного підходу слугувало поглиблене порівняно з біологічним трактування екосистеми як динамічного комплексу «угрупувань рослин, тварин і мікроорганізмів, а також їх неживого навколишнього середовища, що взаємодіють як єдине функціональне ціле» [5]. Надалі у рішеннях V Конференції Сторін цієї Конвенції (2000 р.) розуміння екосистеми було збагачене завдяки констатації того, «що люди з усім їхнім культурним різноманіттям є невід'ємною частиною багатьох екосистем». Згодом було сформульовано поняття екосистеми у вигляді динамічного комплексу «угрупувань рослин, тварин і мікроорганізмів, а також абіотичного (неживого)

навколишнього середовища, що взаємодіють і розвиваються як єдине функціональне ціле». Викладено його було в документі «Система комплексного природноресурсного й економічного обліку: експериментальний екосистемний облік», розробленому Комітетом експертів з природноресурсного й економічного обліку ООН, Європейською Комісією та ОЕСР із залученням провідних фахівців із різних держав (2012–2013 рр.). У підсумковій останній версії (2017 р.) цього документа «Центральна основа Системи природно-економічного обліку – 2012» наведене визначення доповнено важливим уточненням, що біотичні й абіотичні складники екосистеми «взаємодіють як функціональне ціле для забезпечення екологічних структур, процесів і функцій».

Очевидно, що екосистему в понятійному апараті суспільних наук логічно розглядати як надскладну поліструктурну специфічну соціоекосистему, яка динамічно об'єднує природну й антропогенну системи з притаманними їм взаємозв'язками і взаємовпливом у функціонуючу цілісність. Екосистемний підхід висуває на перший план спільність організації усіх угрупувань або елементів. Характерною особливістю є те, що єдність існує не лише між елементами, з яких вона складається, а й із середовищем, із яким, взаємодіючи, вона утворює єдине ціле.

Сучасні масштаби негативного впливу на навколишнє середовище внаслідок суспільного природокористування є вже настільки значними, що порушена саморегуляція стану та погіршена якість природної системи, безумовно, потребують активного позитивного (екологічного та конструктивного) впливу на неї антропогенної системи, спрямованого на відновлення, збереження, сталий розвиток компонентів природного середовища та екосистеми у цілому [9, с. 55].

Серед основних ідей екосистемного підходу можна назвати такі:

– екосистеми функціонують у широкому діапазоні: від дуже локального виміру до глобального, що необхідно чітко розрізняти;

– екосистеми надають послуги, які є основними в людській діяльності, тому необхідно забезпечити, щоб стале надання цих послуг не порушувалося через пошкодження функцій екосистем;

– людство є інтегральною частиною екосистем;

– людина має бути в центрі управління біорізноманіттям, що означає необхідність застосування інтегрованих колективних підходів до визначення важливих питань і подальшого їх урахування в екосистемному управлінні.

Варто наголосити на тому, що у процесі розкриття екосистемного підходу виявляється його множинна сутність, яку, на нашу думку, правомірно розглядати в широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні екосистемний підхід є методологічною основою багатьох напрямів у науці та практиці, що забезпечує можливість через дослідження соціоприродної цілісності визначити її загальні зміни за будь-якого впливу на її компоненти, її генезис з усіма зв'язками компонентів і об'єктів, а також передбачити не тільки прямі, а й опосередковані наслідки впливу людини на природні об'єкти.

Розглядаючи екосистемний підхід у вузькому значенні, варто підкреслити конкретно-прикладний характер його застосування в тій чи іншій сфері суспільних наук (наприклад, економічних, юридичних), який визначає стратегію системного пізнання досліджуваного об'єкта, розуміння та вибір способів і методів вирішення цільових завдань з урахуванням взаємозумовленості та єдності існування цього об'єкта з екологічними факторами.

Порівняно новим способом правової охорони природних об'єктів, в основу якого, на нашу думку, покладено саме принцип екосистемності, є формування Всеєвропейської екологічної мережі, невід'ємною складовою частиною якої є національна екологічна мережа України, а також розвиток окремих її складників, насамперед територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

З появою категорії «екологічна мережа» у правовій науці постало питання про її місце серед таких природних об'єктів і ресурсів, як земля, вода, ліс, надра, тваринний і рослинний світ, атмосферне повітря тощо, а також співвідношення понять «екологічна мережа» та «ландшафти та природні комплекси».

У другій половині XX ст. європейська спільнота усвідомила необхідність переходу від охорони окремих територій та об'єктів до охорони та збереження сукупності територій і видів. Такий підхід було закріплено в Конвенції про охорону біологічного різноманіття, прийнятій 5 червня 1992 р. в Ріо-де-Женейро [5]. Того ж року у рамках Директиви про оселища та Директиви 2009 /147/ЕС про охорону деяких птахів Радою Європейських Спільнот було прийнято рішення про створення цілісної Європейської екологічної мережі спеціальних природоохоронних територій Natura-2000 [10; 11].

Таким чином, уперше було введено нове комплексне поняття «екологічна мережа». Передбачалося, що Natura-2000, яка охоплює 9 біогеографічних регіонів, забезпечить можливість збереження середовищ існування видів по всій природній площі. «Кожна держава-член ЄС повинна включати об'єкти до мережі Natura-2000 відповідно до ступеня представленості на її території типів природних оселищ і середовищ існування видів шляхом створення територій з особливим статусом збереження» [12, с. 119].

Країни, які не є членами Європейського Союзу, формують аналогічну Смарагдову мережу Європи. Її складниками є природоохоронні території та середовища існування рідкісних і зникаючих видів, визначені Резолюцією Комітету Бернської конвенції «Перелік зникаючих видів природних середовищ існування, які потребують спеціальних заходів збереження» від 1996 р. Україна у 1996 р. приєдналася до Бернської конвенції [13].

Смарагдова мережа й мережа Natura-2000 мають багато спільного: по-перше, вони є мережами природоохоронних територій; по-друге, під їх захист підпадають оселеща видів природної флори та фауни, природні типи оселищ, які знаходяться під загрозою зникнення, і важливі території для мігруючих видів; по-третє, передбачають створення екологічних коридорів. Проте як Смарагдова мережа, так і мережа Natura-2000 дають мало вказівок про те, як об'єднати в екологічну мережу об'єкти, які проголошені особливо важливими природоохоронними територіями особливої охорони [14, с.25].

Ще одним вагомим внеском Європи у зупинення й повернення назад процесу деградації біологічного та ландшафтного різноманіття є затверджена Радою Європи у 1995 р. «Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття» [15], котра охоплює всі попередні ініціативи у цій сфері та сприяє їх урахуванню у соціальних та економічних галузях: сільському господарстві, лісівництві, мисливстві, рибальстві, водогосподарській діяльності, енергетики і промисловості, транспорті, туризмі, рекреації.

Україна як європейська держава – учасниця багатьох міжнародних природоохоронних конвенцій та угод також бере участь у розбудові Всеєвропейської екомережі. В Україні прийнято два спеціальні закони – «Про затвердження Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі на 2000–2015 рр.» [8] та «Про екологічну мережу України» [16]. Розроблено Проект Закону «Про території Смарагдової мережі» [17].

Слід зазначити, що принципи побудови та збереження національної екомережі, визначені у ст. 4 Закону України «Про екологічну мережу України», не суперечать принципам формування мережі Natura-2000, що є позитивним з огляду на перспективи входження України до складу Європейського Союзу.

Висновки. Міжнародно-правове регулювання збереження біорізноманіття спрямоване на забезпечення сталого використання, збереження, підтримання і відновлення біологічних видів на всіх рівнях їх існування, як окремих особин і груп, разом із середовищем їх існування в межах певної території, так і самих екосистем. Пріоритетним є збереження біорізноманіття на екосистемному рівні, тобто всієї сукупності екосистем, у т. ч. глобальної екосистеми. Світовий і європейський досвід показує, що необхідно впроваджувати такі інструменти та правові режими, що спрямовані на охорону видів і середовища їх існування, але одночасно враховують господарську діяльність людини. Саме таким інструментом виступає екологічна мережа, на яку покладено важливе природоохоронне завдання, яке полягає в забезпеченні екологічно збалансованого розвитку та зупиненні процесу виснаження біологічного різноманіття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадський В.І. Біосфера. Праці по біогеохімії / за ред. В.І. Вернадського. Москва : Думка, 1967. 376 с.
2. Грубінко В.В. Принципи описання стану біо-, екосистем. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. 2010. № 2. С. 123–136.
3. Декларація Конеренції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища (Стокгольм, 16 червня 1972 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454#Text.
4. Садовенко А. Сталий розвиток суспільства : навчальний посібник / за ред. А. Садовенко, Л. Масловської, В. Середи. Київ : АМУ, 2011. 392 с.
5. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_030.
6. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (Коференція міністрів довкілля 23–25 жовтня 1995 р. Софія, Болгарія). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_711#Text.
7. Концепція збереження біологічного різноманіття : постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 1997 р. № 439. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-97-%D0%BF#Text.
8. Про затвердження Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі 2000–2015 роки : Закон України від 21 вересня 2000 р № 1989-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14#Text.
9. Веклич О.О. Сутність і зміст концепту «Екосистемний підхід» в економічній науці. *Економіка України*. 2017. № 12 (673). С. 52–67.
10. Директива 92/43/ЄС Про збереження природних типів оселищ та видів природної фауни і флори від 21 травня 1992 р. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31992L0043.
11. Директива 2009/147/ЄС про охорону диких птахів від 30 листопада 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-09#Text.
12. Максименко М.І. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. 239 с.
13. Про приєднання України до Конвенції 1979 р. про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі : Закон України від 29 жовтня 1996 р. № 436/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/96-ВР#Text.
14. Рекомендації щодо впровадження в Україні Директиви про оселища Європейського Союзу: стратегічний план дій (2012–2020) / за ред. Г. Зінгетра, О. Кагало, В. Костюшина. Львів, 2012. 60 с.
15. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного й ландшафтного різноманіття від 25 жовтня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_711#Text.
16. Про екологічну мережу України : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1864-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text.
17. Про території Смарагдової мережі : Проект Закону. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70592.